

Кулик І.О.

кандидатка педагогічних наук,

доцентка кафедри педагогіки і методики

викладання історії та суспільних дисциплін

Національного університету «Чернігівський

колегіум» імені Т. Г. Шевченка м. Чернігів. Україна

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Сучасна епоха поставила перед освітою принципово нові виклики. Загострення глобальних проблем орієнтує людство на інноваційний розвиток освітніх систем, що відбувається у складних умовах інтеграції й одночасного збереження ключових засад національної педагогіки. Входження України в світовий освітній простір, розбудова демократичної правової держави вимагають інтенсивних пошуків нової парадигми освіти. У Законах України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про вищу освіту» визнається необхідність інноваційних змін в освітньому просторі, забезпечення подальшої гуманізації й демократизації освітнього процесу.

Сучасний етап розвитку України особливо потребує досягнення якісно нових результатів у духовно-моральному, патріотичному вихованні підростаючого покоління. Ураховуючи нові суспільно-політичні реалії в Україні, пов'язані з російською агресією, усе більшої актуальності набуває проблема виховання почуття патріотизму, активної громадянської позиції. Міністерство освіти і науки затвердило план дій щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року.

Патріотичне виховання визнано складовою загального виховного процесу, головною метою якого є успадкування духовних надбань українського народу.

Розв'язання поставлених перед суспільством проблем потребує нових концептуальних підходів і критичного осмислення педагогічного досвіду. З огляду на це, виняткового значення набуває звернення до педагогічної спадщини, конструктивне використання вітчизняного досвіду виховання. Серед українських філософів XVIII ст., які збагатили національну педагогічну думку, гідне місце посідає Григорій Савич Сковорода (1722 – 1794 рр.).

Соціальна значущість і практична необхідність визначили вибір теми: «Педагогічна спадщина Григорія Сковороди в контексті реформування системи освіти в Україні».

Висвітлення педагогічного аспекта творчої спадщини філософа розпочався в 1794 р. Винятковим історіографічним фактом була праця М. Ковалинського «Житіє Григорія Сковороди» (1794 р.), в якій репрезентовано духовно-моральну й гуманістичну сутність педагогічних ідей філософа. Автор вперше обґрунтував педагогічну спадщину мислителя як «нову теорію виховання», що сприяла вихованню «істинної людини».

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що з кінця XVIII і до початку XXI ст. накопичено значну кількість різноманітних за характером і змістом наукових праць про педагогічні погляди Григорія Сковороди. Філософські основи педагогічної концепції просвітителя досліджували Д. Багалій, Ф. Зеленогорський М. Закалюжний, В. Петров, І. Табачников та ін. Аналітичні розвідки щодо принципів і методів навчання в творчій спадщині просвітителя започаткували в 90-х рр. XIX ст. М. Демков, С. Русова, М. Сумцов та ін. Стимулом до наукової роботи було видання творів філософа за редакцією Д. Багалія (1894 р.). Проблеми виховного ідеалу, змісту, напрямів виховного процесу аналізували Г. Ващенко, Г. Гребінна, О. Дзеверін, С. Литвинов, А. Ніженець, Є. Приступа, І. Пуха, П. Тараненко, М. Ярмаченко та ін. Значення творчої спадщини й просвітницької діяльності філософа досліджували

М. Возняк, Г. Данилевський, Ф. Кудринський, М. Костомаров, В. Родников, П. Тичина, А. Товкачівський, І. Франко, С. Чавдаров та ін.

Характеризуючи Григорія Сковороду як «народного вчителя в більш широкому значенні цього слова» (Д. Багалій), «своєрідного і талановитого вчителя життя» (С. Русова), «мандрівного філософа і народного педагога», «упевненого народного вчителя добра» (Ф. Кудринський), «оригінального народного вчителя» (М. Демков), «філософа-вчителя» (І. Мірчук), «мандрівного вчителя і подорожника в найкращому розумінні цього слова» (М. Возняк), дослідники акцентували увагу на значенні його просвітницької діяльності для розвитку педагогічної думки в Україні.

Сучасні науковці розширили і поглибили аналіз педагогічних аспектів творчої спадщини просвітителя в контексті філософії освіти: С. Бакай, В. Горський, С. Золотухіна, І. Зязюн, Н. Калениченко, М. Култаєва, І. Стогній, Г. Паласюк, М. Попович, Л. Посохова, М. Стельмахович, О. Туляков, Л. Ушкалов, А. Ятченко. Маючи у своєму дослідницькому арсеналі потужну джерельну базу, науковці охарактеризували концептуальні проблеми освіти, обгрунтовані філософом.

Є очевидним, що філософські аспекти творчої спадщини Григорія Сковороди трансформувалися в суто педагогічні проблеми – мета, зміст, форми, методи освітнього процесу, характер взаємодії між суб'єктами педагогічної дійсності. На нашу думку, міркування мислителя щодо розвитку суспільства, природи, людини були засновані на християнському світобаченні й спрямовані в морально-етичну площину. Погляди на світ, людину, природу й суспільство були пов'язані зі зверненням до Бога, християнської традиції та народної мудрості, тому спиралися на християнсько-світоглядні категорії – Любов, Віру, Щастя, Вдячність, Добро. Своє розуміння освітнього процесу філософ обгрунтував у багатьох трактатах, притчах, байках. У творах мислителя є багато цінних думок про педагогічну діяльність, яку він вважав найгуманнішою і найпотрібнішою.

Аналізуючи філософські аспекти спадщини Григорія Сковороди, було встановлено, що педагогічні проблеми просвітителі розкрив у контексті вчення про «три світи» та «дві натури», «філософії серця», ідеї «сродної праці».

На думку Григорія Сковороди, «три світи» – це, по-перше, макрокосм (все, що нас оточує); по-друге, мікрокосм («маленький світ», людина); і, по-третє, світ символів (духовний світ, основу якого становить Біблія). Особливістю світоглядної позиції Григорія Сковороди був поділ світу на два начала. Невидима натура – внутрішня сутність, духовність. Видима натура – зовнішня оболонка, матерія, речовина [7, с. 141 – 143].

Людина як мікрокосм, на думку філософа, теж складається з «двох натур»: «...є дві частини або природи в людині: пан і слуга, дух і плоть, серце й тіло» [8, с. 365]. Саме внутрішня натура була для мислителя «істинною»: «...серце і звичаї людські мають свідчити, хто він такий, а не зовнішні якості. Дерево по плодах пізнається» [7, с. 103]. У контексті філософії Григорія Сковороди, людина – емоційно-вольова істота, центром якої є серце, дух: «Бо що в людині голова, коли не серце?» Саме серце, був впевнений філософ, породжує думки, прагнення, устремління, сподівання, почуття, тобто є тією духовною субстанцією людського буття, яке забезпечує життєдіяльність людини і наближає її до вищої істини – до Бога: «... серце є істиний Бог» [8, с. 55].

У трактуванні філософа, невидима натура (духовний світ) первинна щодо видимої (матеріальної): «...зване нами око, вуха, язик, руки, ноги і все наше зовнішнє тіло само по собі ніяк не діє і є ніщо. Воно все підпорядковане нашим думкам. Думка, володарка його, перебуває у безперервним хвилюванні день і ніч. Це вона розмислює, радить, робить визначення, приневолює. А зовнішня наша плоть, як загнuzдана худоба чи хвіст, мимоволі йде за нею вслід. Отож думка – головна й середня наша точка. Звідси вона зчаста й серцем зветься. Відтак, не зовнішня наша плоть, але наша думка – головна наша людина. В ній ми й перебуваємо. А вона є нами» [7, с. 156 – 157].

Тому в освітньому процесі пріоритетного значення Григорій Сковорода надавав саме «внутрішній освіті»: вдосконалення і розвиток вольових якостей,

естетичних смаків, емоцій, системи цінностей; формування духовності як провідної якості особистості; створення комфортних умов для самовдосконалення й саморозвитку дитини. Сократівський принцип «пізнай себе» проходив крізь всю творчу спадщину Григорія Сковороди. Теорія пізнання була тісно пов'язана з Богопізнанням. Філософ трактував процес самопізнання як тривалий процес наближення до Бога шляхом заглиблення у свій внутрішній світ.: «...як той, хто має очі, все бачить, так той, хто відчуває Бога, все розуміє і все має, – все, що для себе» [7, с. 129]. Пізнання, на думку філософа, – процес поєднання чуттєвого досвіду і абстрактного мислення. Григорій Сковорода не заперечував значення розумової діяльності, але підкреслював, що особистість здатна досягти пізнання істини безпосереднім екзистенціальним актом самозаглиблення у свій духовний світ. Тому філософ закликав заглиблюватися у свої почуття, прагнення, думки: «Передивившись усі планети й придбавши всі світи, не маючи й не знаючи того, що потрібне для тебе, будеш бідний, і не знавець, і невеселий так само, як, перейшовши всі дороги, але не побачивши своєї, нічого не знатимеш, і не матимеш, і не збадьоришся. Та й хіба можеш ти бути бадьорий, коли позбавлений необхідного тобі? Як зможеш мати щось, не знайшовши? А як знайдеш, не впізнавши? А як упізнаєш, коли позбавлений найсолодшого і найблаженнішого свого керманича – світу Божого» [7, с. 129].

Григорій Сковорода підкреслював, що кожна людина мусить пізнати себе як частину свого народу, з яким вона пов'язана рідною мовою, історією, звичаями, традиціями. Філософ наголошував, для того, щоб пізнати навколишній світ, орієнтуватися у різноманітних життєвих ситуаціях, розрізняти поняття «добро» і «зло» – треба засвоїти велику суму знань, що повинні стати фундаментом моральних якостей особистості.

Григорій Сковорода підкреслював, що у кожної людини своя природа: індивідуальні здібності, можливості, природні обдарування. Розглядаючи природні задатки як найважливіший фактор у процесі формування особистості, Григорій Сковорода застерігав не брати на себе неприродних обов'язків: «Будь-яка шкідлива невідповідність смішить. А коли вже вовк став пастухом, ведмідь

ченцем, а лошак радником, як то шкідливо для суспільства!.. Яка мука – працювати в неспорідненій справі!» [7, с. 429–430]. І навпаки: «Як насолоджується бджола, збираючи мед! За мед її вбивають, але вона працювати не перестає, доки жива. Труд солодший їй за мед і солодший за стільник» [7, с. 421–422].

У контексті концепції «сродної праці» Григорій Сковорода розглядав і проблему рівності, обґрунтовуючи ідею «нерівної рівності»: «Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини, відповідно до їхнього об'єму. Над водограєм напис «Неоднакова всім рівність». Ллються з різних рурок різні струмки у різні посудини, що стоять довкола водограю. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна» [7, с. 436–437]. Всі рівні, на думку філософа, в можливості пізнавати й вдосконалювати свої природні задатки: «З різними природними нахилами і життєвий шлях різний. Одначе всім їм один кінець – чесність, мир та любов» [7, с. 105].

Філософ наполягав на тому, що необхідно навчатися тому, до чого народжений, до чого є природний хист і не брати на себе неприродних завдань й обов'язків: «Сто сродностей – сто звань, і всі почесні, як законні» [7, с. 422].

Таким чином, складається логічний ланцюжок етапів формування щасливої особистості в педагогічних міркуваннях філософа: пізнання внутрішньої сутності – розвиток індивідуальних можливостей – професійна діяльність за покликанням – щаслива особистість.

На нашу думку, виходячи з концепції «сродної праці», просвітитель обґрунтував основний педагогічний принцип – виховання дитини відповідно до природних задатків: «Учитель чи лікар не є вчитель та лікар, вони лише служники природи, єдиної справдишньої лікувальниці й навчительки. Буде так: хто захоче чогось навчитися, повинен до того зродитися. Не від людини, а від природи суть усього...» [8, с. 109]. Філософ одним із перших в історії педагогічної думки України запропонував новий світоглядний підхід щодо організації освітнього процесу, коли людина визнавалась найвищою цінністю, що спрямовувало зміст, методи, форми організації освітнього процесу на

всебічний розвиток природних задатків особистості, удосконалення внутрішнього світу дитини, формування духовності як провідної якості особистості.

Григорій Сковорода вимагав вмілого і продуманого управління освітнім процесом: «Усяка справа має успіх, коли природа сприяє. Не заважай лише природі і, коли хочеш, знищуй перепони, ніби очищаючи їй шлях: воістину, все вона чисто і вправно зробить. Клубок сам від себе покотиться з гори: забери лише камінь, що лежить на перепоні. Не вчи його котитися, а лише допомагай...» [7, с. 105].

Григорій Сковорода порівнював вчителя з дбайливим садівником, який оберігає вихованців від негативних впливів та обставин, усуваючи перешкоди й утруднення. Розуміючи надзвичайно важливу функцію цілеспрямованих і систематичних виховних впливів на процес формування особистості, філософ обґрунтував необхідність самостійної активної діяльності вихованців. У притчі Вдячний Еродій просвітитель підкреслив цю думку словами Еродія: «...батько дав мені крила, а я сам навчався літати» [8, с. 110]. Надаючи особливого значення методам і прийомам роботи, що розвивають мислення, тренують пам'ять, Григорій Сковорода у своїй педагогічній діяльності використовував бесіду, виконання перекладів, написання віршованих переказів творів, спостереження під час екскурсії тощо.

На думку Григорія Сковороди, педагог повинен мати покликання до своєї роботи, «сродность» до педагогічної діяльності, бо праця вчителя лише тоді буде успішною, коли вона для нього буде джерелом натхнення, щастя. Філософ стверджував, що вчитель має бути для учнів наставником, другом, який повинен спрямовувати пізнавальну діяльність вихованців, формувати в учнів бажання й уміння вчитися; розвивати позитивні нахили й обмежувати негативні прояви; сіяти в душах вихованців любов, радість, доброзичливість, вдячність.

Виховувати і навчати дітей, на думку філософа, має право людина, яка сама добре вихована, професійно і морально підготовлена до роботи в школі, щиро любить своїх вихованців. Григорій Сковорода був впевнений, що вчитель

повинен постійно вдосконалювати моральні й духовні якості, формувати у собі «істинну» людину. Філософ вірив у позитивний потенціал кожної людини, в її необмежені творчі можливості щодо постійного розвитку і самовдосконалення. Тому підкреслював, щоб вихователі у своїй педагогічній діяльності обов'язково спиралися на благородне особистісне начало в кожній дитині: «Народженого до добра неважко навчити добру...» [8, с. 108]. Причиною доброго народження, стверджував філософ, є «тільки єдина Божа благодать, і добродетель не злітає до нас чіпляється, а зерно його народжується разом із нами» [8, с. 106]. Вірячи в силу виховних впливів, просвітитель був впевнений: «Немає нічого кращого за добре виховання: ні чин, ні багатство, ні рід, ні милість вельмож» [8, с. 106].

Враховуючи вищесказане, можна виділити декілька пріоритетних чинників формування професійної майстерності учителя в педагогічній спадщині Григорія Сковороди: мотивація на самовдосконалення, розвиток емоційно-почуттєвого світу, духовно-моральних якостей, активна взаємодія вчителя та учнів.

На нашу думку, важливо відзначити, що Григорій Сковорода проповідував простоту життя, так би мовити, розумну достатність: «Насущний хліб подається від небесного Отця всьому живому. Будь тільки задоволений малим. Не бажай непотрібного і зайвого. Не за потрібним, а за зайвим за море пливуть. Від непотрібного й зайвого всіляка труднота, всіляка погибель» [8, с. 113].

Мислитель закликав щиро ставитися до людей і обов'язково за все дякувати Богові: «...повсюди і всередині себе заховану величність Божу не забувай прославляти із вірою та страхом у день недільний, а поклоняйся не тільки порожніми церемоніями, але й самим ділом, сердечно йому наслідуючи» [7, с. 147]. Підкреслюючи, що саме у вдячному відношенні до життя заховано всяке благо, Григорій Сковорода радив віддавати вдячність: «Богові, батькам і благодійникам. Бо це Богові – жертва, батькам – честь, а благодійникам – віддяка» [8, с. 111]. На думку Григорія Сковороди, щастя не в насолоді, матеріальних благах, чинах і славі, а в пізнанні глибин своєї душі, у

самовдосконаленні, наслідуванні норм християнської моралі, у спорідненій праці.

Таким чином, ідея природовідповідного виховання – фундамент, на якому базувалися педагогічні думки філософа: поняття про виховний ідеал, роль вчителя в освітньому процесі, вчення про самопізнання. Ідеалістична світоглядна позиція просвітителя зумовила тлумачення ним виховного ідеалу – формування «істинної людини», коли пріоритетність надається таким «нематеріальним» категоріям як духовність, душевний спокій, свобода, мудрість, вдячність. Філософ сприймав Біблію як джерело знань, мудрості, вікового досвіду пояснення і пізнання світу.

Педагогічні ідеї Григорія Сковороди є актуальними в умовах реформування системи освіти в Україні. На нашу думку, засадничі компоненти педагогічної спадщини Григорія Сковороди мають універсальний характер для розбудови національної школи:

- людина – найбільша цінність, кожна дитина – неповторна особистість, яка має право на суверенне внутрішнє життя; найперший обов'язок педагога – виявити й розвинути творчий потенціал учнів, природну схильність вихованців до певного виду діяльності;

- мета освітнього процесу – гармонійний розвиток особистості, створення сприятливих умов для саморозвитку й самореалізації кожної дитини; базові принципи навчання – природовідповідність, самостійність, активність;

- провідну роль в процесі формування особистості відіграють зусилля щодо духовного самовдосконалення, настанови про необхідність самопізнання, самозаглиблення, виховні впливи на думки, емоції, естетичні смаки, прагнення дитини; провідною педагогічною цінністю визнається любов (щира любов педагога до учня, любов учнів до науки), віра (в творчі можливості дитини, в добру сутність людини), «вдячність» (до батьків, вчителів, благодійників).

Конструктивне значення для практичної діяльності сучасної школи має думка педагога про творчу сутність особистості, про взаємозумовленість морального виховання та розумового розвитку дитини; впевненість, що рушієм

людських вчинків є не тільки розум, але й серце, почуття, переконання, які треба постійно вдосконалювати. Актуальною є думка про необхідність формування активної громадянської позиції на основі духовно-моральних цінностей народу, національної самобутності, культурних надбань українського народу.

Таким чином, урахування результатів дослідження дає підстави запропонувати такі рекомендації щодо вдосконалення сучасної системи освіти: посилити увагу вчителів до внутрішнього, духовного світу вихованців, до сфери їхніх почуттів, прагнень, уподобань, ціннісних та етичних характеристик, ставлень, емоцій; створити комфортні умови для активної педагогічної взаємодії; забезпечити духовний розвиток здобувачів освіти протягом усіх років навчання; виховувати благородні почуття, такі як вдячність, людяність, працьовитість, поміркованість у бажаннях, щирість. Інструментом досягнення поставлених завдань, на нашу думку, є необхідність формування критичного мислення та розвиток творчого потенціалу дитини.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про освіту». URL : www.golos.com.ua/article/294010
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
3. Закон України «Про вищу освіту». URL : zakon.rada.gov.ua/go/1556-18
4. Енциклопедія освіти : довідкове видання / гол. ред. В. Г. Кремень та ін.; Нац. акад. пед. наук України. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1140 с.
5. Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. URL : mon.gov.ua/новини%202016/12/05/Konsepziya.pdf
6. Розвиток освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. Київ : Рад. школа, 1991. 381 с.
7. Сковорода Григорій : твори у 2 т. / відп. ред. О. Мишанич та ін; Гарвард, б-ка давнього укр. письменства, Нац. акад. наук України, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ: АТ Обереги, 1994. Т. 1. 527 с.

8. Сковорода Григорій : твори у 2-х т. / відп. ред. О. Мишанич та ін; Гарвард, б-ка давнього укр. письменства, Нац. акад. наук України, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ: АТ Обереги, 1994. Т. 2. 480 с.